

ORGELKONST I SVERIGE FRÅN MEDELTIDEN INTILL VÅRA DAGAR

EN ÖVERSIKT.

II. RENÄSSANSORGELN. Tiden fr. omkr. 1550 t. omkr. 1620(-30).

Innan vi gå in på renässansorgeln, så låt oss ett ögonblick göra en återblick på de undersökningsresultat, vi kommit till i föregående avdelning I, som behandlade vår svenska medeltidsorgel.¹ Mensuren visade tydliga drag av variabilitet. Dispositionen utgjordes övervägande av principaler, uppblandad med gedackter och flöjter (Fröjeslunda, Genarp). De mindre gotlandsorglarna (Norrlanda, Sundre, Anga och Etelhem) voro enbart mixturorglar d. v. s. ej försedda med någon registermekanik. Orgelfasadernas resning utgjordes av pipgrupper, som bildade konturerna till medeltida flygelretabel, altarskåp med öppnade flygeldörrar. Kännetecknet härpå i de medeltida orgelfasaderna voro de sidostående vingarna av i sidofält inifrån och utåt grupperade pipor. Pipgrupperna inom de båda orgelfasaderna i Fröjeslunda och Genarp följa en speciell vingformad arkitektonisk resning, som karaktäriserar tiden 1475—1550. Piporna i orglarnas innerverk visa emellertid, att verken tidigast kunna förläggas till omkring 1500.² De ornamentala bladslingorna i båda orglarnas fasader äro av en sådan sen gotisk bladform att de båda orgelverken dock ej böra förläggas tidigare än 1520—1525³ inom ovan nämnda tidsskede. Av gotlandsorglarna var Sundreorgeln den tidigaste, dokumentariskt daterad till 1370.² Påminnande om denna äro både Norrlanda och Anga, vilka troligast äro något senare, omkr. 1400. Den yngsta är givetvis Ethelhemsorgeln, fr. omkr. 1400-talets mitt. Tonomfånget i Norrlandaorgeln utgjordes förutom 8 st. pedaltangenter C—H av manualltangenterna: C, D, E, F, G, A, B, H, c, ciss, d, diss, e, f, fiss, g, giss, a. De fyra kompletterande halvtonerna ciss, diss, fiss och giss lånas ner till grova oktaven på särskilda tangenter genom koppel. Det ursprungliga tonomfånget i Genarporgeln var C—c₃ (grova oktaven kortoktav), i Fröjeslunda C—a₂ (grova oktaven kortoktav). Tonomfånget utbyggdes här senare till c₃.

Med dessa rader ha vissa utmärkande grunddrag sammanförts från den tidigare behandlade medeltidsorgeln. Renässansens orgeltyp är relativt litet behandlad. Medan den s. k. barockorgeln under senare år bli-

¹ Svensk orgelkonst från medeltiden intill våra dagar, I. Medeltidsorgeln. N:r 5, 1935 av denna tidskrift.

² Jfr avd. I. Medeltidsorgeln.

³ Undersökning av Carl af Ugglas o. förf.

vit rikligen ventilerad, ja upphöjd till en idealorgel för vilken nära nog sagt alla andra orgeltyper fått falla till föga, så är icke mycket genomgått inom den del av orgelhistorien, som ligger närmast före och efter barockorgeln. Den tyska orgelforskningens förtjänster äro oskattbara. Den har medfört en väckelse, som ryckt upp det förslappade tillstånd inom vilken orgelns utveckling länge befunnit sig. Den har kommat en att tro på och förstå orgelklangens sanna väsen, och på vilket sätt denna skall brukas och användas till uppbyggelse i vårt kyrkoliv genom ädel och skön orgelton, grundad på genomtänkta mensurer och en där-efter lämpad orgeldisposition. Alla frågor, som uppstå kring en sådan orgeltyp, tillgodoses givetvis mycket bra genom barockorgelns mångskiftande instrumentala uppbyggnad. Men vi få ej så helt hängiva oss åt denna orgelstil, att vi borteliminera allt annat som oviktigt och ointressant, varigenom man kommer att sväva i okunnighet om betydande skeden, som orgeln genomvandrat både före 1600 och efter 1700. Ehuru orgelkonsten kulminerade i den ännu unga barockens orgelbyggeri med mästarenamnen Scherer i Tyskland omkr. 1600 och 1600-talets början¹, måste vi ändock räkna med viktiga skeden i orgelns historia både före och efter barocken.

Renässansen är vokalmusikens triumfperiod. De tre stora nederländska skolorna äro kraftkällor, från vilka denna stil bryter sig fram. Under medeltidens sista sekel, 1400-talet, byggdes det allmänt orglar på kontinenten. Däröfver vittna icke minst den mängd franska orgelverk, som framfördes ur olika lokaliserade skolor utöfver hela landet.² Tyskland ligger heller icke efter. Under 1500-talet sker ingen avmattning. Nederländerna och Tyskland betyda nu mycket i orgelkonstens utveckling.

Mensurererna i renässansorgeln voro enhetsmensurer, alltså inbördes samma genomskärningar för pipor av lika längd. I den föregående delen om medeltidsorgeln framhölls, att detta var en arkitektonisk process som försiggått inom piparkitekturen, som gav en enhetlig ackordbetonad orgelklang på samma sätt som den kyrkliga renässansarkitekturen brutit sig fram till ljusa överskådliga enhetligt utlagda hallrum. Orsaken till enhetsmensuren ligger emellertid närmast att söka i orgelns vokala karaktär.

När vi befatta oss med mensurproblemen och tala om normalmensur, så är det en mensur, som återgår på den normala genomskärningsutveckling, utvecklad från bas till diskant efter oktavförhållandet 1:1,6, närmare bestämt en mensur, som liknar den Töpferska normalmensuren. Denna utveckling ligger ganska nära det oktavförhållande, som redan spåras tämligen alltmänt utbrett i renässansorgelns principalmensur efter förhållandet 3:5 eller 5:3 = 1:1,666. Denna mensurutveckling räknar med ett proportionerligt förhållande mellan bas- och diskantpipor, där grova C, mäter 155,5 mm. inre genomskärning.¹

¹ Jfr anm. 2 sid.

² Dufourqu: *L'orgue en France*. Paris 1935.

¹ Christard Mahrenholz: *Die Orgelregister*, Kassel 1930. Töpfer-Smets: *Orgelbaukunst*.

Praktiskt taget kan man således säga, att renässansorgeln redan ägde normal principalmensur, utvecklad efter förhållandet 1:1,6, vilket betyder, att en högre liggande oktavpipa till en lägre är 1,6-del av den grövre pipans genomskärning. Den mensuraxel sålunda, inom mensurdiagrammen kring vilken de andra orgelmensurernas kurvor vrida sig, söker sitt ursprung i renässansens orgelkonst.

Under renässansen byggdes orglar i Sverige. Men i stort sett förblevo vi ett mottagande land från Tyskland ända in på 1600-talets slut. En stor del små positivverk, grundande sig på en Principal 4' och en Gedackt 8', byggdes i stor utsträckning på läktare, som funnos utmed korets norra vägg över sakristidörren, de s. k. gapskulleläktarna. Gapskullen kallades övre våningen till sakristian, som öppnade sig till koret i form av en arkad, en medeltida konstruktion i murverket, speciellt brukad i Dalakyrkorna.¹ Där sköt en liten läktare fram, på vilken kören stod och sjöng. På sådana läktare restes även små orglar, varom vi genom Hülphers² ha en hel del belägg. I Stora Kopparbergs kyrka i Falun stod ett större 8-fots manualverk på gapskulleläktaren utmed korets norra sida. Orgeln fanns där 1611.³ På samma sätt stod i Vika kyrka i Dalarna 1614-års lilla 4-fotsverk, byggt av Paul Müller.⁴ I Västerås domkyrka stod orgelverket från 1615 på en läktare framme i koret.⁵ Grenna kyrka hade ett litet verk (1616) framme i koret på norra läktaren.² Stora Tuna kyrka i Dalarna ägde 1618 ett 8-fotsverk på gapskulleläktaren i koret.⁵ Om Skärkinds kyrkas orgelverk (Östergötland) säger Hülphers:⁶ Orgelverk fanns 1632 enligt kyrkoboken. Byggmästaren ej nämnd. Verket står i koret över sakristidörren på kyrkans norra sida. Litet. 4 stämmor av bly: Principal, Fleut, Gedackt, Qvint. Även haft Trumpet som oduglig borttagen av förra organisten. Vacker struktur, välmålad. Ett högt och vackert ljud. Det tycks ännu i lång tid kunna tjäna församlingen. Sätters kyrka i Dalarna fick ett litet positiv 1638,¹ »på en liten därtill gjord läktare utmed ingången till sacristian».

Vår renässansorgel var således i stor utsträckning lokaliserad till koret synbarligen ett bruk, som gått i arv från medeltiden. Ett ännu väl bevarat exemplar på ett sådant mindre 4-fotsverk är den lilla orgel i Morlanda kyrka i Bohuslän,² fig. 5, som ursprungligen stod i Marstrands kyrka. Den utsträckning, som orgelfasaden nu har, är emellertid ej den ursprungliga. Högra hälften av orgelhuset är den äldsta stommen från 1604.³

¹ Gerda Boëthius: Kyrkoberivningar av Dalakyrkorna i: Sveriges kyrkor.

² Hülphers Orgelverksmanuskript i Västerås läroverksbibliotek.

³ Stora Kopparbergs kyrkias Inventarium uprättat år 1752, (Kristine kyrkas arkiv, Falun).

⁴ Hülphers: Berättelse, sign. Clemens Helin.

⁵ Hülphers: Utdrag av Stora Tuna kyrkas handlingar angående dess orgelverk, Eric Ternander, P. et L.

⁶ Hülphers: Uppgift: Skärkind d. 24 Juli 1769. Hedström, P. L.

¹ Hülphers.

² C. F. Hennerberg har grundligt framlagt orgelns historik från arkivalier.

³ Hülphers: År 1604 d. 24 okt. är orgeln fullkomnad, 1715 rep. av Elias Wittig in Schlesien. Silewa orgelbyggarens namn obekant. Marstrand d. 18 Junij 1770. J. G. Bruhn.

På ena kortsidan av gaveln är årtalet 1604 målat. Den vänstra fasadhälften, fylld med bronserade träpipor, tillbyggdes omkring ett i orgelns sidled tillfogat pedalverk under 1700-talets senare del. Den ursprungliga lilla orgelfronten bestod av en spetsgavel, rundad till en halvkolonn av 6 pipor i mitten, omgiven av sidostående breda utåtstående vingar. Man ser således tydligt och klart fortfarande den medeltida resningen av orgelpipornas grupper, som även här likna ett öppnat flygelretabel (jfr fig. 1, Fröjdeslundaorgeln, del I, medeltidsorgeln). Om-

Fig. 5.

ramningen kring piporna här i Morlanda är visserligen en annan. I stället för det gotiska diskreta ribbverket emellan pipgrupperna ha dessa här utvecklats till breda pilastrar, som uppbära ett horisontalt klassiserande krön i form av ett bjälklag. De nuvarande fasadpiporna äro emellertid ej de ursprungliga, ehuru de följa samma gruppering som de äldsta piporna. De voro blott hälften så långa, grupperade till ett litet flygelretabel, inramat i ett utpräglat utstyrt ramverk i form av ett renässansskåp. 1715 reparerades orgeln av Elias Wittig från Schlesien, som utbytt en äldre 2-fotsprincipal i fasaden mot den nuvarande Principal 4. Den ursprungliga dispositionen, från vilken större delen av de nuvarande stämmorna äro i behåll, har utgjorts av följande stämmor:

Gedackt 8'.
 Gedacktflöjt 4'.
 Kvinta 2 2/3'.
 Oktava 2'. Gemshorn 2'. Principal 2' (i fasaden).
 Sesquialtera { Kvinta 1 1/3'.
 { Ters 4/5'.
 Rörflöjt I'.

De båda gedacktstämmorna sammanfalla sinsemellan till enhetsmensur. Grundbetonade gedackter förekommo i stor utsträckning i renässansorgeln, arrangerade som Borduna 16' i större verk med Principal 8' (Stora Tuna, Stora Kopparberg) eller som Gedackt 8' i mindre verk med Principal 4' (Morlunda, Säter, Skärkind, Vika, Aspeboda). Som fundament tjänar den grundbetonade mörka dova gedacktklangen. Det råder till stor del nu ett omvänt förhållande, mot vad som med förkärlek sedermera omfattades i barockorgeln: övertonsrik gedacktbetonad fundamentklang, trång mensur och relativt låg uppskärning: Kvintadena 16' med Principal 8' eller i mindre verk Kvintadena 8' med Principal 4'. De grundbetonade gedackterna uppblandade redan den medeltida principalkoren (jfr avd. I). Denna mörka bakgrund till principalklangen utvecklar sig under renässansen samtidigt som kvinterande gedackter börja uppträda (Kvintadena). Den ännu bevarade Morlandaorgeln är ganska betecknande för en renässansorgel.

Den medeltida variabla principalmensuren fick vid sin sida ett fåtal gedacktstämmor. Principalkoren förvandlas under renässansen till enhetsmensur samtidigt som de täckta stämmorna sprida sig och tillsammans med koniska öppna flöjter erövra allt flera platser vid sidan om principalerna. Den pompösa gedacktvolymen (Borduna 16', Gedackt 8') gav inte alls någon grumlig färg åt orgelklangen. Den lystes undan för undan upp av Principal, Oktava, Kvinta och Mixtur. Varianter härtill blevo gedacktflöjt, konisk flöjt och rörverk. Renässansorgeln vittnade om någon ting storvulet. Det var ett skede i orgelns utveckling då stämmor, ljudande pellarader av olika karaktär ställde upp i allt tätare och tätare led bredvid varandra på väderlådan. Detta pågår som bäst under 1500-talets andra del.

Större orgelverk från vår renässansperiod ha vi flera exempel på. De måste mestadels tillskrivas nordtyska mästare. Ännu voro vi ej färdiga i vårt land för att med egna resurser framdriva ett inhemskt orgelbyggeri. Visby domkyrka hade ett större verk från omkring 1600. Om Tyska kyrkans i Stockholm orgel från 1600-talets början är man under rättad genom de rester av manualverk och ryggspositiv, som delvis äro bibehållna som självständiga orgelverk i norrländska kyrkor (Övertorneå, Hietaniemi). En praktfullare disposition, som bör tillskrivas renässansstilen av vår orgelhistoria är den stora orgel, som likt ett högre rest renässansretabel med lanterninkrön reste sig på korskranket i Lunds Domkyrka.¹ Verket omfattade två manualer (varav den ena är ett bröstverk) och pedal (troligen senare).² Hülphers beskrivning berättar:

¹ Hülphers orgelverksmanuskript.

² Lunds domkyrkas byggnadshistoria o. konsthistoria: O. Rydbeck. E. Wrangel.

Har man. och pedal. Klav med kort oktav fr. C—c₃. Inget ryggspositiv utan ett så kallat bröstpositiv utbyggt över klaveren. Orgeln står i gammal korton. 4 bälgar, 2 Cymbelstiernor. Alla piporna av metall. Ingen påskrift av byggmästarens namn eller årtal. Orgeln står över och bakom altaret.

Manual:	Trång.	Vid.	Rörverk.
Principal 16' fuss.			
Octava 8 fuss.	Gedackt 8 fuss.	Trompet 8 fuss.	
Octava 4 fuss.	Blockflöjt 4 fuss.	Schalm. 4 fuss. (Skalmeja).	
Qvinta 3 fuss.			
Superoctav 2 fuss.			
Mixtur 4 (kor).			

Sperrventil.

Bröstmanual:

Gedackt 8' fuss.		
Octava 4' fuss.	Gedacht 4 fuss.	Krumhorn 8 fuss.
Mixtur 3 (kor.)	Gemshorn 2 fuss.	
Scharf 2 (kor.).	Sesquialtera.	
(troligen: 1 1/3', 4/5').		

Sperrventil.

Pedahlen:

Untersatz 16 fuss.	
Octava 8 fuss.	Bassun 16 fuss.
Octava 4 fuss.	Trompet 8 fuss.
	Cornet 2 fuss.
	(Kornettin.)

Sperrventil.

Dispositionen i huvudmanualen är här ännu av ålderdomlig karaktär. Man ser hur tydligt den medeltida principalstommen framträder, grundad på 16-fotsprincipal. Renässansstilen gör sig påmint med grundbetonade gedackter och de variantmässigt uppträdande koniska flöjterna och rörverken. En ny period står för dörren: Barockorgelns tid.

Bertil Wester.